



'Het is weer donker maen'

Smokkel en de nacht in de Kempen tijdens de Franse tijd

Dirk Lueb

'Tout le peuple de la Campine attend l'hiver avec une sorte d'impatience', zo verklaarde een Franse ambtenaar in september 1808 in een rapport over smokkel in de Kempen.¹ Het was volgens hem tijdens de lange koude nachten dat de Kempenaren verwachtten op minder weerstand van politie en douaniers te stuiten en daarom vooral dan smokkelden.² Zulke stellingen worden historiografisch vaak beschouwd als een discours dat door autoriteiten op de 'criminele' nacht geprojecteerd werd. Craig Koslofsky stelde dat de nacht doorheen de vroegmoderne periode als steeds verdachter werd gezien. Toegenomen vrije tijd had er volgens hem in de achttiende eeuw voor gezorgd dat de nacht door overheden meer gewantrouwd werd. Vrije tijd, dronkenschap en geweld vonden elkaar tijdens de gevaarlijke nacht en culmineerden vaak in een wanordelijke geweldsorgie. Dit leidde dus tot de invoering van bijvoorbeeld avondklokken om het onzedelijke gedrag van jongeren enigszins te beperken. Ook het ontstaan van een speciale nachtwacht kan in dit licht worden verklaard. Er bestond bijvoorbeeld geen dagwacht, zo verklaart Koslofsky. Tegelijkertijd, echter, was de nacht niet inherent crimineel dan de dag. De nacht werd enkel als meer beangstigend ervaren, wat volgens Koslofsky leidde tot zwaardere straffen.³

Ook nachthistoricus Alain Cabantous benadrukt de discrepantie tussen het beeld van de nacht en de criminele werkelijkheid.⁴ Het beeld van de gevaarlijke nacht is volgens hem vooral een elitebeeld, ontstaan door een stigmatisatie van bovenaf. Na verschillende vormen van criminaliteit 's nachts en overdag met elkaar te hebben vergeleken, concludeert Cabantous dat de nacht niet het allesoverheersende tijdstip van misdaad was. Noch is volgens hem het criminogene karakter van de nacht bewezen. Toch zijn er bepaalde vormen van criminaliteit die vooral 's nachts plaatsvonden – met name diefstal en gewapende overvallen. A. Roger Ekirch hanteert daarentegen een veel praktischer beeld van de nacht. Volgens hem waren er een aantal misdaden die een nachtelijk karakter hadden. Het donker bood praktisch nut om ongezien diefstallen te kunnen plegen of te stropen. Ekirch zag in smokkel echter de meest typische vorm van nachtelijke

1 'Alle inwoners van de Kempen wachten ongeduldig op de winter'.

2 Rijksarchief Antwerpen (verder R.A.A.), Provinciaal archief Antwerpen (verder P.A.A.), Serie A, Fransch Tijdvak, inv. nr. 127/13.

3 C. Koslofsky, *Evening's empire. A history of the night in Early Modern Europe* (Cambridge 2012) 8–9.

4 A. Cabantous, *Histoire de la nuit. XVII^e – XVIII^e siècle* (Villeneuve d'Ascq 2009) 159–183.

criminaliteit. Geholpen door de duisternis genoot de nacht de voorkeur van smokkelaars om ongezien grote hoeveelheden verboden goederen te transporteren.⁵

Veel van deze historici hebben zich slechts enkel op juridische bronnen gebaseerd – berucht om hun zogenaamde ‘dark number’.⁶ Criminaliteitscijfers registreren alleen maar criminaliteit die in het vizier van autoriteiten is gekomen en weerspiegelen daarom vaak voorkeuren van diezelfde autoriteiten. Inderdaad, Cabantous gaf aan dat juridische archieven een zekere vertekening vertonen, omdat de intensiteit van controle door autoriteiten tijdens de nacht vaak intenser was, juist vanwege het negatieve discours over dat dagdeel.⁷ Er bestaat in de historiografie dus een zekere frictie tussen discours en praktijk – en de invloed van beeld op praktijk.

Om dit probleem te overbruggen zouden beeld en praktijk dus idealiter gecombineerd moeten worden. Bij inbeslaggenomen documenten van de ‘Commission pour connaître de toutes les affaires relatives à la fraude’, ingesteld om fraude in de Belgische departementen te bestrijden, bevinden zich ook brieven geschreven door smokkelaars zelf. Dit artikel combineert daarom twee verschillende soorten materiaal: de gebruikelijke juridische bronnen en deze egodocumenten. Het eerste deel van dit artikel analyseert het plaatsvinden van nachtelijke smokkel aan de hand van inbeslagnames door de douane. Het tweede deel gaat dan vervolgens in op de manier waarop smokkelaars zelf de nacht gebruikten.

Het bestuderen van smokkel in het departement van de Twee Neten

Tijdens de Franse tijd nam smokkel in het departement van de Twee Neten (de huidige provincie Antwerpen) haast epidemische vormen aan – volgens de Franse overheidsfunctionarissen die meerdere malen aan de alarmbel trokken. In 1795 werden de voormalige Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik door de Franse Republiek geannexeerd. De vrijwel constante oorlogen tussen Frankrijk en vooral Groot-Brittannië gingen al snel gepaard met economische maatregelen om elkaars economie schade te berokkenen. Zo voerde eerstgenoemde een reeks stringente douane-maatregelen in die effectief de invoer van Britse manufacturen en door Britten verhandelde koloniale producten aan banden legden.⁸ Dit weerhield de Britten er echter niet van hun export naar Frankrijk en haar bondgenoten voort te zetten – zij het op onwettige wijze. Hierin werden ze geholpen door enigszins incompetente of onwillige overheden van Franse bondgenoten in Holland en de Duitse Hanzesteden en een internationaal netwerk van handelaren die de handel bleven voortzetten. Vanuit deze voornoemde gebieden werden de verboden goederen – vooral textiel en koloniale goederen als koffie, suiker en tabak – via het Rijnland of de Belgische departementen illegaal Frankrijk ingebracht. Binnen de Belgische departementen nam vooral het departement van de Twee Neten – en hierin met name de Kempen – een centrale positie in.⁹

Hoewel het volgens sommige rapporten soms dweilen was met de kraan open, lijkt smokkel wel daadwerkelijk vervolgd te zijn geweest. Rechtszaken tegen smokkel zijn er dan ook genoeg en zijn vooral te vinden in de archieven van de correctionele rechtbank van de provincie Antwerpen.¹⁰ De correctionele rechtbank behandelde delicten met een gevangenisstraf niet hoger dan twee jaar. De rechtbank behandelde dus niet alleen diefstal, oplichterij en geweldsdelicten, maar ook landloperij en smokkel.¹¹ Het

5 A. Roger Ekirch, *At day's close. Night in times past* (Londen 2005) 242–243.

6 In de criminologie wordt de term ‘dark number’ gehanteerd om niet-geregistreerde criminaliteit aan te duiden. Dit is de criminaliteit die niet bekend is bij de autoriteiten. Hiermee is dus de totale criminaliteit vrijwel altijd hoger dan de geregistreerde.

7 Cabantous, *Histoire de la nuit*, 164.

8 Dit werd vooral bepaald in de wet van 10 brumaire an V. Later werden hier de wetten van 22 brumaire an VII en 22 ventôse an XII aan toegevoegd.

9 H. van den Eerenbeemt, *Van mensenjacht en overheidsmacht. Criminogene groepsvorming en afweer in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1795–1810* (Tilburg 1970) 43–57; P. Klep, *Groeyndynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied. De economische ontwikkeling in de Noodantwerpse Kempen en de Baronie van Breda, 1750–1850* (Tilburg 1973) 76; E. Vanhoute, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de eeuwse Kempen* (Brussel 1992) 40. Voor Antwerpen zie: H. Greefs, ‘Choices and opportunities amid economic warfare. Strategic decisions of the business elite in the young harbor town of Antwerp during the Napoleonic era’, in: K. B. Aaslestad & J. Joor (red.), *Revisiting Napoleon's Continental System. Local, regional and European experiences* (Basingstoke 2015) 223–240.

10 R.A.A., Archief van de rechtbank van eerste aanleg van Antwerpen. Correctionele rechtbank (verder EA Antwerpen C 0000), inv. nr. 106–120.

11 E. Berger, *La justice pénale sous la Révolution. Les enjeux d'un modèle judiciaire libérale* (Rennes 2008) 79–123. Zie voor de ontwikkeling van de rechtelijke macht ook: K. Velle en P. Drossens, ‘De rechtelijke macht’, in: P. Van Den Eeckhout en G. Vanthemsche (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België. 19^e–21^e eeuw. Derde herziene en uitgebreide uitgave* (Brussel 2017) 619–649. Voor de meer praktische toepassing van deze bronnen op lokaal-historisch onderzoek, zie: K. Velle, ‘Gerechtelijke archieven en lokale geschiedenis (19^e–20^{ste} eeuw)’, in: J. Art (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IIIb. Hulpwetenschappen* (Gent 1996) 219–255.



Kaart van het Departement van de Twee Neten, bron: Regionale Beeldbank Mechelen.

Departement van de Twee Neten bestond uit drie arrondissementen – Mechelen, Turnhout en Antwerpen – die elk hun eigen correctionele rechtbank hadden.

De vonnisboeken van de correctionele rechtbank van het arrondissement Antwerpen bevatten de vonnissen van zittingen. De structuur van deze vonnissen verliep volgens een vast stramien en is daarmee vrij uniform doorheen de periode. Ten eerste werd het vonnis geopend. Hierin stond de aanhef en het onderwerp en werd het uiteindelijke vonnis aangekondigd. Dan werd aangegeven dat het proces-verbaal van een inbeslagname op een bepaalde datum door een bepaalde douane-brigade (of andere bevoegde instantie als de gendarmes) tijdens deze zitting werd behandeld. Hierin stond dan vaak de inhoud van het proces-verbaal met daarin de inbeslaggenomen goederen onder vermelding van gewicht, afmeting, inhoud en/of aantal. Ook de overtreden wetgeving werd hier vermeld. Daarna werden een aantal stukken besproken waaronder de *ordonnance* van de *directeur du jury* die vaststelde dat deze zaak binnen de competentie van de rechtbank viel. Ook de *ordonnance* van de (vice)president van de rechtbank viel hieronder. Hierin werd de *receveur principal* van de douane en ook eventuele verdachten – in het geval van een arrestatie – opgeroepen. Dan volgden de conclusies van de douane, *procureur impérial* – die de functie van openbaar aanklager vervulde – en eventueel de verdedigende

partij. Dan volgde de basis waarop het vonnis gebaseerd was, waaronder een samenvatting van het proces-verbaal met daarin eventueel het tijdstip, transportmiddel, plaats van inbeslagname, aantallen smokkelaars enzovoorts, alsook een verwijzing naar het overtreden wetsartikel. Steevast werd er dus beargumenteerd waarom een veroordeling of een vrijspraak werd gedaan en waar deze op gebaseerd was. Uiteindelijk volgde daarna het daadwerkelijke vonnis.



Voorbeeld van een vonnis tegen des inconnus. 14 nivose an 13 (4 januari 1805), bron: R.A.A. EA Antwerpen C 0000, inv. nr. 114.

Vooraf de samenvattingen van de processen-verbaal zijn gebruikt voor dit artikel. Op basis hiervan werd een databank samengesteld van alle douanevonnissen tussen augustus 1800 en december 1810.¹² Dit leidde tot 1.280 inbeslagnames. Hiervan werden onder andere de plekken van inbeslagname, inbeslaggenomen goederen en de voor dit artikel van belang zijnde tijdstippen van inbeslagname. In totaal werd in 228 vonnissen het exacte tijdstip van inbeslagname genoemd. Veruit de meeste smokkelwaar kwam niet over de Schelde, maar werd over land door de Kempen vervoerd. Zo'n zestig procent van de inbeslagnames in het arrondissement Antwerpen gebeurde in de Kempen – tegenover respectievelijk 19 procent en 15

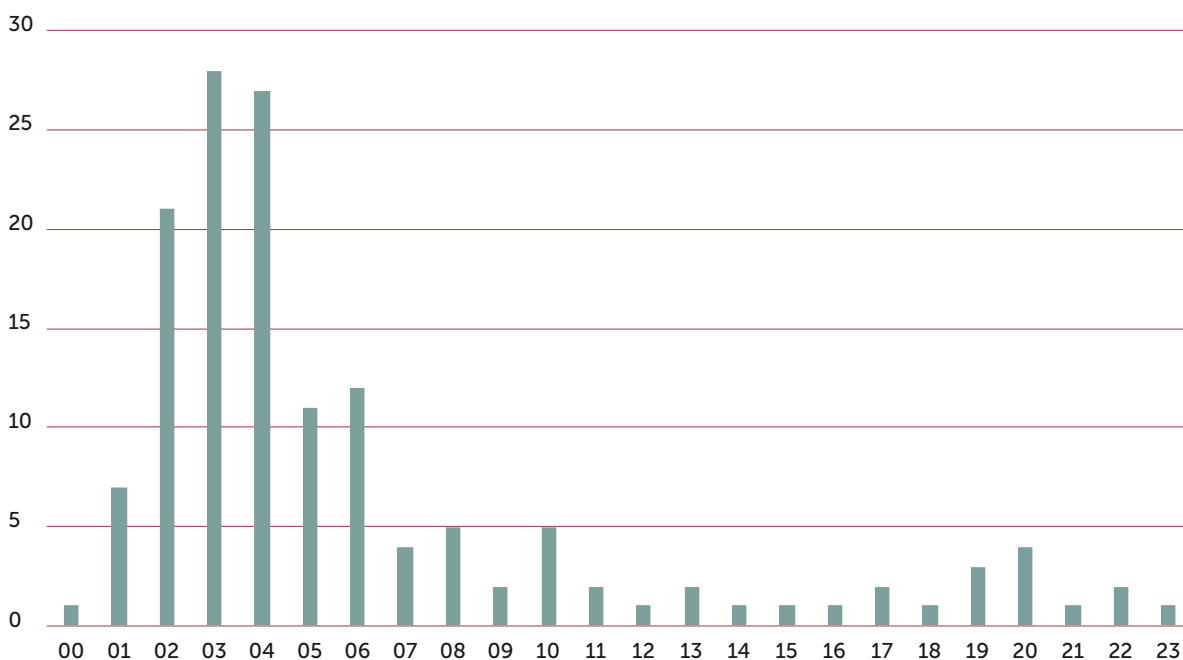
12 R.A.A. EA Antwerpen C 0000, inv. nr. 106 – 120.

procent in de stad Antwerpen en de polders aan de oostelijke oever van de Schelde.¹³ Helaas omvatten de vonnissen maar een deel van de Antwerpse Kempen – het arrondissement Turnhout, gelegen in het oostelijk deel van het departement van de Twee Netten bezat haar eigen correctionele rechtbank en ontbreekt derhalve. Emmanuel Berger heeft aangetoond dat het vooral deze twee arrondissementen waren waar vóór 1800 smokkel veroordeeld werd. Omdat ook in het oostelijk deel van het departement op een soortgelijke schaal gesmokkeld werd, blijft deze bron desalniettemin representatief voor de gehele Kempen.¹⁴

'Ils marchent la nuit et dorment le jour'¹⁵ Nachtelijke inbeslagnames

De Franse ambtenaar uit het openingscitaat verklaarde dat smokkelaars zich erg makkelijk aan gerechtelijk onderzoek onttrokken, omdat zij 'marchent la nuit et dorment le jour'.¹⁶ Zowel Jeanine Bertrand als Roger Dufraisse constateerden dat smokkel in de Franse tijd vooral 's nachts gebeurde. Zo'n twee derde van de door hun bestudeerde gevallen vond 's nachts plaats. Zoals Ekirch gaven zij hier vooral een praktische reden voor. De nacht zou bescherming tegen inbeslagnames bieden.¹⁷ Hoewel Bertrand en Dufraisse spreken over smokkel, baseerden zij zich echter vooral op rechtszaken. Dit hoeft, zoals reeds aangegeven, niet noodzakelijkerwijs hetzelfde als smokkel te zijn. Van in totaal 145 inbeslagnames in de Kempen werd het tijdstip van inbeslagname genoemd. Hieruit blijkt de dominantie van de nacht. Veruit de meeste inbeslagnames vonden plaats tussen 02:00 uur en 05:00 uur 's nachts (zie grafiek 1.) In de middaguren lijkt weinig gesmokkeld of op zijn minst inbeslaggenomen te zijn geweest. De mediaan bedraagt 04:00 uur. Wanneer we de tijdstippen indelen in dagdelen van zes uren elk, blijkt de nacht eveneens veruit het dominantst. Zo'n 66 procent van de inbeslagnames vond tijdens de nacht plaats (zie grafiek 2).

Grafiek 1 – Tijdstippen van inbeslagnames in de Kempen 1800–1810 (N=145)



Bron: databank vonnissen correctionele rechtbank (R.A.A. EA Antwerpen C 0000, inv. nr. 106–120)

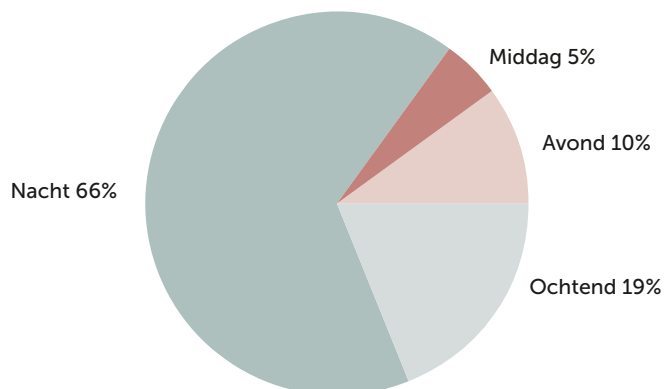
13 Gebaseerd op database EA Antwerpen C 000. Hierbij werd een brede definitie van de Kempen gehanteerd, zie Vanhoute, *Heiboeren*, 27–33.

14 Berger, *La justice pénale*, 79–123.

15 'Zij lopen 's nachts en slapen overdag.'

16 P.A.A., Serie A, Fransch Tijdvak, inv. nr. 127/13.

17 J. Bertrand, 'La contrebande à la frontière de l'Est en 1811, 1812, 1813', *Annales d'Est*, 5:2 (1951) 274–305; R. Dufraisse, 'La contrebande dans les départements réunis de la rive gauche du Rhin sous le Consulat et l'Empire', *École pratique des hautes études. 4^e section. Sciences historiques et philologiques. Annuaire 1975–1976* (Paris 1976) 1041–1050.

Grafiek 2 – Dagdelen inbeslagnames in de Kempen 1800–1810 (n=145)

Bron: databank vonnissen correctionele rechtbank (R.A.A. EA Antwerpen C 0000, inv. nr. 106–120)

Dit model houdt echter geen rekening met de verschuivingen van tijd doorheen het jaar. Het citaat van de Franse overheidsfunctionaris lijkt te suggereren dat seizoenen een grote rol speelden in de smokkel. In de winter zouden de nachten immers langer zijn en zou er dus meer gesmokkeld kunnen worden. De databank staat toe om te kijken naar het al dan niet seizoensgebonden karakter van inbeslagnames. Hiervoor werden de astronomische seizoenen als basis genomen.¹⁸ Op het eerste gezicht bestond er een vrij gelijke verdeling doorheen het jaar. De meeste inbeslagnames vonden dan wel in de winter plaats (182), maar dit seizoen was niet dermate overheersend dat smokkel als een seizoensgebonden activiteit kan worden beschouwd.¹⁹ Wanneer inbeslagnames naar maanden worden verdeeld, dan is er ook geen duidelijk patroon te onderscheiden. Maart, juni en november vormen de maanden met de meeste inbeslagnames. Februari, mei en augustus kenden er dan weer relatief weinig.²⁰ Indien periodes met langere dagen en kortere dagen worden onderscheiden, komt eenzelfde patroon naar boven.²¹ Inbeslagnames gedurende de periode met minder daglicht waren amper in de meerderheid, zo'n 51 procent. Uit een verdeling van de dagdelen naar seizoen blijkt wel dat in de herfst- en wintermaanden betrekkelijk veel in de ochtend inbeslaggenomen werd wanneer het natuurlijk langer donker was. Zo vonden 12 van de 44 inbeslagnames in de winter 's morgens plaats.²²

Wat verklaart nu deze overheersing van de nacht? De tijdstippen waarop gesmokkeld werd lijken deels afhankelijk te zijn van het transportmiddel dat werd gehanteerd. Ruwweg bestonden er drie manieren van vervoer: watertransport, wegtransport en vervoer te voet (zie tabel 1). Ten eerste bestond er het watertransport door schepen, boten en sloepen die vooral op de Schelde voeren. Door het ontbreken van bevaarbare rivieren kwam smokkel per watertransport in de Kempen vrijwel niet voor. Ten tweede werd een deel van de smokkelwaar vervoerd door middel van karren, koetsen en diligences. Smokkel per voertuig laat in de Kempen een iets evenwichtiger spreiding zien – met een lichte voorkeur voor de ochtend (11 van de 20). Voertuigen reden gewoonlijk al overdag en zouden daarom juist tijdens dat dagdeel een voordeel hebben. Criminologen hebben er meermaals op gewezen dat hedendaagse smokkel juist de gebruikelijke legale transportroutes neemt, omdat smokkelaars daarmee makkelijker het verboden deel van de vracht verborgen kunnen houden.²³ 's Nachts met een kar of koets smokkelen zou dus enkel argwaan kunnen wekken.

18 Omdat de inbeslagnames in het jaar 1800 niet volledig zijn (slechts vanaf augustus), wordt dit jaar buiten de steekproef gehouden om vertekeningen te voorkomen.

19 26 procent van de inbeslagnames in de Kempen vond in de winter plaats; tegenover 24, 25 en 25 procent voor respectievelijk zomer, lente en herfst. N= 710.

20 Maart, juni en november hadden ieder zo'n 10 procent van de inbeslagnames. In de maanden februari, mei en augustus vond daarentegen maar 7 procent van de inbeslagnames plaats. N=710.

21 De twee periodes zijn 21 maart t/m 20 september (> 12 uur licht per dag) en 21 september t/m 20 maart (< 12 uur licht per dag). N=710.

22 Tegenover 6 op 39 inbeslagnames in de zomer bijvoorbeeld.

23 H. van de Bunt, K. Huisman en K. van Wingerde, 'Gewone beroepen en georganiseerde criminaliteit', *Tijdschrift voor criminologie* 53:2 (2011) 86–99.

In de Kempen was vooral de derde manier van transport dominant. Deze bestond uit het smokkelen op de rug ('à dos') door individuen die zich verenigden in groepen van soms wel vijftig smokkelaars. Dit had een overwegend nachtelijk karakter – zo'n 77 procent van de 109 gevallen van smokkel met dragers in de Kempen gebeurde 's nachts. Deze groepen doorkruisten 's nachts de uitgestrekte heidegebieden van de Kempen. Hoewel het ruige landschap van de Kempen met zijn vennen en moerassen 's nachts redelijk gevaarlijk kon zijn, kenden douaniers deze gevaren waarschijnlijk minder goed. Het smokkelen in groepen was daarmee ook een vorm van risicospreiding. Bij het minste of geringste kon men uit elkaar stuiven waardoor er minder mensen gepakt konden worden. Een van de oorzaken van de nachtelijke dominantie moet in de pakkans worden gezocht.

Tabel 1 – Dagindeling per transportmiddel tijdens inbeslagnames in de Kempen, 1800–1810 (absolute aantallen)

	Avond	Middag	Nacht	Ochtend	Totaal
Te voet	8	4	84	13	109
Vaartuig				1	1
Paard	1		1	1	3
Huiszoeking	1		2		3
Overig	2		5	2	9
Voertuig	2	3	4	11	20

Bron: databank vonnissen correctionele rechtbank (R.A.A. EA Antwerpen C 0000, inv. nr. 106–120)

Qua arrestatie was er een ontzettend groot verschil tussen de nacht en de andere dagdelen. Hoewel smokkelwaar vooral tijdens de nachtelijke uren in beslag werd genomen, was de kans op arrestatie 's nachts vrijwel nihil. Hierbij moet worden vermeld dat bij veruit de meeste inbeslagnames niemand werd gearresteerd. Wettelijk gezien hadden douaniers of andere gemachtigden het recht de inbeslaggenomen goederen voor eigen rekening te verkopen. Dit maakte een groot deel van hun inkomen uit. Een onvoorzien gevolg hiervan was echter dat douaniers enkel gebaat waren bij het in-beslag-nemen van goederen en niet bij het arresteren van verdachten. Het gebeurde dan ook vaak dat de douane tijdens een hinderlaag de smokkelaars lieten schrikken zodat deze hun lading lieten vallen. Douaniers ontfermden zich vervolgens enkel over de inbeslaggenomen goederen en lieten de drager lopen – natuurlijk in de hoop dat deze de volgende nacht zou terugkeren.

Omdat het proces-verbaal nog steeds door een rechter diende te worden goedgekeurd, waren in totaal 657 van de inbeslagnames in de Kempen bij deze zogenaamde *inconnus*. Niet alleen werd dan het proces-verbaal goedgekeurd, ook werden zij bij verstek veroordeeld tot de gebruikelijke boetes en gevangenisstraffen. Daartegenover stonden 114 verdachten die uiteindelijk wel voor de rechtbank zijn geleid. Van de mensen die daadwerkelijk tijdens hun smokkelmars werden opgepakt en voor de rechtbank geleid, werd maar 15 procent gedurende de nacht gearresteerd. De meesten (zo'n 73 procent) werden tijdens de ochtend opgepakt. *Des inconnus* vormden zo'n 99 procent van de verdachten bij nachtelijke inbeslagnames.

Inbeslagnames gebeurden vooral 's nachts, maar dit hoeft niet noodzakelijkerwijs te betekenen dat smokkel ook vooral in de nachtelijke uren

plaatsvond. Criminaliteitscijfers gebaseerd op officiële politie- of juridische bronnen zeggen vaak meer over prioriteiten en/of efficiëntie van autoriteiten dan over de criminele praktijk. Juist omdat douaniers (een deel) van de inbeslagname voor eigen rekening mochten verkopen, hadden zij een 'incentive' om zo veel mogelijk in beslag te nemen en daarom het ritme van de smokkelaars te volgen en deze lijken inderdaad vooral 's nachts te hebben gesmokkeld. In het volgende deel wordt dit ritme aan de hand van brieven van smokkelaars zelf beschreven, teneinde de nachtelijke smokkel van de andere kant van de wet te bezien.

Het dadersperspectief: egodocumenten van smokkelaars

In de Franse *archives nationales* is een serie brieven bewaard gebleven die een unieke inzicht geven in de operationalisering van smokkel.²⁴ Deze brieven vormden een deel van de bewijslast van een omvangrijk onderzoek naar smokkelpraktijken in de Belgische departementen. In het voorjaar van 1808 werd voor dit doeleinde een speciale commissie opgericht. Na inbeslagnames van boekhoudingen en correspondenties van een aantal handelaren in Brussel en Breda, probeerde de commissie met dit bewijsmateriaal een groot aantal internationale smokkelnetwerken te identificeren en te ontmantelen. Hierin bevinden zich twee series brieven van twee verschillende smokkelaars uit de Kempen – Jean Baptiste Peeters en R. Wouters. Deze brieven zijn gericht aan hun opdrachtgevers en zijn daarmee enkel deel van een uitgaande correspondentie. De antwoorden zijn helaas niet overgeleverd. Van beide smokkelaars zijn respectievelijk 41 en 11 brieven bewaard gebleven. De brieven van Peeters zijn gedateerd tussen 21 maart 1803 en 8 november 1804; die van Wouters zijn niet doorlopend gedateerd maar lijken vooral in de zomer van 1800 geschreven te zijn. Natuurlijk zijn deze brieven inbeslaggenomen en dienden als bewijsmateriaal en hebben daarom nog steeds een zekere bias, maar tenminste zijn zij geproduceerd door de verdachten zelf en kunnen ons daarmee enig inzicht in hun eigen *modus operandi* en gedachtewereld geven.

Peeters en Wouters opereerden weliswaar voornamelijk in het arrondissement Turnhout, maar de brieven die zij hebben nagelaten kunnen veel vertellen over het gebruik van de nacht en lijken representatief te zijn voor de situatie in het arrondissement Antwerpen. Peeters' brieven waren geadresseerd aan Van Son, een commissionair en eigenaar van een transportbedrijf te Breda. Van Son vormde samen met een aantal van zijn collega's onmisbare schakels in de internationale smokkelhandel tussen Holland en de Belgische departementen. Niet alleen was hij een tussenpersoon in de handel tussen voornamelijk handelaren in Amsterdam en Rotterdam enerzijds en Antwerpen en Brussel anderzijds, ook stuurde hij indirect smokkelbendes in het grensgebied aan. Een van zijn contactpersonen was dus Peeters. Gevestigd te Beerse, had Peeters als *chef de bande* de directe leiding over een aantal smokkelaars die hij ronselde en aanstuurde. Wouters daarentegen opereerde vanuit Mol en correspondeerde vooral met de Franse inwijkeling Michel Friand of met diens contactpersoon Mouron. Deze Friand kende een verleden van smokkel aan de Frans-Oostenrijkse grens, maar had zich na de opheffing hiervan in de Kempen gevestigd om zijn levendige smokkelhandel voort te zetten. Hij verhuisde vanuit het Henegouwse Sivry naar Turnhout en nam daarbij een smokkelbende van 25 ruiters mee. Deze bende groeide al snel uit tot zo'n 100 tot 120 man en opereerde in het gehele grensgebied tussen Lillo en Luik. Wouters vervulde daarin een soortgelijke rol als Peeters, die van *chef de bande*.²⁵

24 Archives nationales, Parijs (verder A.N.), Ministère de police, sous-série F/7 (Verder F/7), inv. nr. 8008–8030, Importations frauduleuses de marchandises, notamment en Belgique (an XIII–1813).

25 A.N., F/7, inv. nr. 8022B.

Zierikzee Den 21 December 1800
 De Heer Van Son te Breda
 Uw lieverwaerd wasche een
 zalig kerstfeest, van kerstmis, en over meer veel geluk
 en zegeningen, verzoekt u te onderhouden, als dat
 de goederen van u mij toegekonden zijn, door gewaakt
 zijn tot vursel ten, en verhoopen de zelve te be-
 halen, op Dinsdagh. Vrijende. den 27. na aflevering
 der goederen heb ik by u verhoopen te arriveren,
 en mijn rekening, hoop dan met u te maken
 den. oet. diest met de goederen heb gehad kan
 ik u niet beschrijven, want u dan over te
 spreken, ik heb al. tot verloren van de twee
 partijen, 6 Stukken catins, 3 Stukken floor, het.
 Welk mij groot. leth. mee. beent.
 Groote uwe Minsam.
 J. B. Peeters

Één van de brieven van Jean Baptiste Peeters. Hier wenst hij Van Son een zalig kerstfeest, bron: A.N. F/7/8014, brief 27 (eigen nummering).

De brieven geven inzicht in een aantal zaken. Zo laten zij conflicten zien tussen smokkelaars en hun meerderen over premies. Ook het belang van onderling vertrouwen en de onderlinge interacties, inbeslagnames en soms ook gevechten tussen douaniers en/of gendarmes komen aan bod. Uit beide sets brieven blijkt meerdere malen het bewustzijn dat smokkelaars van de nacht hebben. De nacht lijkt het moment te zijn wanneer vooral 'gewerkt' wordt. Smokkel wordt in de brieven stevast als werk of als *travail* beschreven. Wouters deelde aan Friand mee dat hij met hem zou komen spreken 'demain au matin après le travail'.²⁶ Gewoonlijk vertrok men 's avonds om in de Bataafse Republiek en later het Koninkrijk Holland smokkelwaar op te halen. Daar bevonden zich depots in plaatsen als Huijbergen, Baarle-Nassau, Reusel en Weebosch. Wouters liet Friand weten dat er '10 dragers [...] om 7 ueren desen avont' in Weebosch moesten zijn.²⁷ Dan trokken zij gewoonlijk 's nachts in groepen over de grote heidegebieden die de Kempen zo kenmerkten. Een spion die zich in 1804 in Holland bevond meldde aan de prefect van het Dijledepartement dat rond zeven uur 's avonds Lommel – dat toen nog niet bij de Belgische departementen hoorde – vol begon te stromen met dragers die vervolgens bij het vallen van het duister zuidwaarts liepen.²⁸

26 A.N., F/7, inv. nr. 8022B, brief 9 (eigen nummering), zonder datum.

27 A.N., F/7, inv. nr. 8022b, brief 1, 27 september 1800.

28 A.N., Série BB. Ministère de la justice inv. nr. 18/288.

Vooraf de maanstand lijkt in de keuze van de nacht een belangrijke rol gespeeld te hebben. De periode van nieuwe maan genoot duidelijk de voorkeur. Omdat het wemelde van de douaniers, vroeg Peeters aan Van Son op 8 september 1803 om de volgende partij goederen een week later toe te zenden, want dan 'is [het] weer donker maen, dan gaet het werken gemeynelyk nog wel wat beter'.²⁹ Op maandag 15 augustus van datzelfde jaar schreef Peeters dat hij op weg was met een smokkellading naar Mechelen, maar vroeg Van Son vast om een partij velours op te sturen zodat dat hem op vrijdag zou bereiken. Want, zo verklaarde Peeters, 'dan hoepe ik van Mechlen thuys te zijn om dan weder spoeydegh aen het werk connen te zijn ter wyl het nogh donker maen is'.³⁰ Het smokkelen bij volle maan werd daarentegen geschuwd. In januari 1804 deelde Peeters mede dat zijn bende op dat moment niet kon smokkelen, maar 'als het niet te veel meer en regent, en de ligte maen is weg, dan zullen wij proberen, of wij de goederen connen bewerkt krijgen ofte niet'.³¹ Ook in april 1803 vroeg Peeters zijn opdrachtgever om geduld: 'ik kan het goed met zulke ligte maen niet werken, zal daer voor zorgen spoedig mogelijk het kan geschieden'.³² De maanstand werd actief bestudeerd, getuigt een schrijven van Peeters op 21 maart 1803. Hij vroeg daarin Van Son nog wat goederen te zenden en daarbij haast te maken: 'als u mij het afzant aen de bovengemelde oorders hoe eerder hoe liever want het wort weer haest ligte maen'.³³

29 A.N., F/7, inv. 8014, brief 17, 8 september 1803.

30 A.N., F/7, inv. 8014, brief 12, 15 augustus 1803.

31 A.N., F/7, inv. 8014, brief 30, 27 januari 1804.

32 A.N., F/7, inv. 8014, brief 3, 5 april 1803.

33 A.N., F/7, inv. 8014, brief 1, 21 maart 1804.

Wouters waarschuwde Friand in juli 1800 dat de wegen en vooral de bruggen over de vele stroompjes rond Mol steeds meer bewaakt werden door douaniers – die daarbij ook de maan in de gaten hielden. Volgens hem was het daarbij zeker dat 'les autres observent également la lune', en dienden deze waarnemingen om Friand's ruiters in Mol te beschermen. Binnen deze context is het misschien veelzeggend dat meer dan 60 procent van de inbeslagnames plaatsvond tussen het eerste kwartier en het laatste kwartier van de schijngestalten van de maan – de periode dus wanneer de maan op zijn lichtst is.³⁴ Dit klinkt misschien tegenstrijdig, maar het toont wel aan dat smokkel tijdens maanlicht beter detecteerbaar was. Peeters en Wouters ontlieden de maan liever.

34 Berekening gedaan op basis van databank correctionele rechtbank. Gebaseerd op algoritmes berekend door de Belgische astronoom Jean Meeus. Zie J. Meeus, *Astronomical algorithms. Second edition* (Richmond VA, 1998) 349–354.

Conclusie

Smokkelaars lijken bewust de nacht te hebben gekozen. Sterker nog, zij hadden zelfs een voorkeur voor bepaalde nachten wanneer het maanlicht het minst fel was. Het was de duisternis die dekking bood tijdens de vele smokkeltochten die bendes te voet liepen over de verlaten Kempense heidegebieden. Het beeld van autoriteiten over smokkel als nachtelijke activiteit lijkt in de Kempen wel degelijk een kern van waarheid te hebben gehad. Inbeslagnames vonden voornamelijk 's nachts en in de donkere maanden plaats. Dit had deels te maken met het transportsysteem, de kans op arrestatie en waarschijnlijk met het simpele feit dat smokkel daadwerkelijk een nachtelijke activiteit was. Omdat douaniers de buit zelf mochten verkopen volgden zij het ritme van de smokkelaar. In het geval van smokkel was het beeld van de criminele nacht niet slechts een discours, maar een deel van de criminele praktijk.

Aan de slag

De vonnisboeken van de correctionele rechtbank lenen zich uitstekend voor lokaal historisch onderzoek naar smokkel en andere vormen van criminaliteit zoals oplichting, geweldspleging en diefstal. Gewoonlijk had elk departement (ongeveer overeenkomend met de huidige provincies met uitzondering van Vlaams-Brabant) drie correctionele recht-

banken in de Franse tijd. Er ligt in de Rijksarchieven dus genoeg materiaal om zelf mee aan de slag te gaan. Toch zullen vooral de rechtbanken in de grensregio's logischerwijs meer smokkelzaken vertonen. De bronnen belichten natuurlijk meer dan enkel het tijdstip van smokkel. De vonnisboeken lenen zich vooral goed voor kwantitatief onderzoek naar smokkel. Zo kan ook de ontwikkeling van de aard van smokkelwaar in kaart gebracht worden. Dit zou dan laten zien dat doorheen de periode textiel plaatsmaakt voor eerst suiker en dan tabak. Zoals zoveel materiaal uit de Franse tijd, liggen ook de brieven van Wouters en Peeters in de nationale archieven van Frankrijk. Deze vormden deel van een onderzoek door het ministerie van politie naar smokkel in de Belgische departementen. Deze brieven waren onderdeel van de bewijslast van in totaal 222 dossiers van Belgische (maar ook Franse, Nederlandse en Duitse) handelaren, tussenpersonen en andere smokkelaars. Terwijl de vonnisboeken veeleer de omvang van smokkel kunnen benaderen, bieden deze dossiers inzicht in de praktijk en organisatie ervan. De documenten laten een bepaalde taakverdeling tussen handelaar, commissionair, verzekeraar, *chef de bande* en drager zien. Op hun beurt maken deze dossiers deel uit van het bijzonder uitgebreide politiearchief (subserie F/7) dat zeer de moeite waard is en zeker mogelijkheden tot lokaal onderzoek naar niet alleen smokkel maar ook andere vormen van criminaliteit biedt. Bovendien is ze voor deze doeleinden nog nauwelijks gehanteerd. Alleen daarom al zeker een bezoekje aan Parijs waard!

Beredeneerde bibliografie

Interesse in smokkel tijdens de Franse tijd werd aangewakkerd als onderdeel van economisch historisch onderzoek naar de Continentale Blokkade met de publicatie van Eli Heckscher, *The continental system. An economic interpretation* (Oxford 1922). Na een aantal decennia stilte nam het onderzoek in de Franse historiografie een hoge vlucht na publicatie van François Crouzet, 'Wars, blockade, and economic change in Europe. 1792–1815', *The journal of economic history* 24.4 (1964) 567–588. Roger Dufraisse was de eerste die de *modus operandi* van smokkel besudeerde: Roger Dufraisse, 'Contrebandiers Normands sur les bords du Rhin à l'époque napoléonienne', *Annales de Normandie* 11.3 (1961) 209–232. In de tussentijd begon ook de sociale geschiedenis oog te krijgen voor smokkel. Volgens het invloedrijke Olwen Hufton, *The poor of eighteenth-century France. 1750–1789* (Oxford 1974) was smokkel een van de vele overlevingsstrategieën die achttiende-eeuwse armen hanteerden als deel van hun *makeshift economy*. Hoewel het een reeds gevestigd veld is, heeft de historische criminologie maar amper weten aan te haken. Na Cal Winslow, 'Sussex smugglers', in: Douglas Hay e.a. (red.), *Albion's fatal tree. Crime and society in eighteenth-century England* (London 1975) 119–166 is het vanuit die hoek opmerkelijk stil gebleven. De laatste jaren wakkert de wind weer aan – vooral vanuit sociaalhistorische, maar ook vanuit de napoleontische historiografische hoek. Invloedrijk is onder andere het werk Michael Kwass, *Contraband. Louis Mandrin and the making of a global underground* (Cambridge, Ma 2014). De bundel Katherine B. Aaslestad en Johan Joor (red.), *Revisiting Napoleon's Continental System. Local, regional and European experiences* (Basingstoke 2015) heeft oog voor allerhande impacten van de Continentale Blokkade op het alledaagse leven in Europa, waaronder smokkel.

Biografie

Dirk Lueb (1988) is verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen en bereidt een proefschrift voor over smokkel in het Belgisch-Nederlandse grensgebied in de Franse tijd. Na het behalen van zijn Research Master-diploma aan de Radboud Universiteit Nijmegen was hij aan diezelfde universiteit verbonden als junior onderzoeker Gelderse geschiedenis. Hij publiceerde onder andere over kroeggeweld in achttiende-eeuws Amsterdam en over identiteitsvorming in het Nederlands-Duitse grensgebied van Gelderland in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Nacht